

چکیده:

با همهٔ سختگیریها و ممانعت‌هایی که لیدنولوژی کمونیستی حاکم در بسط و آموختن مفاهیم دینی، از جمله تصوف، مجالس می‌کرد، این لیدیشه هیچ‌گاه نمرود و بودند شامران و نویسندگان روشن‌فکری که در آثار خود این مفاهیم و افکار را ترغیب و تبلیغ می‌نمودند.

مقاله حاضر به مهمترین پژوهش‌های دانشجویان تاجیک در باب تصوف پرداخته‌است.

فریدون هادی‌زاده
(تاجیکستان)

پژوهش علمای تاجیکستان در تصوف

سابقهٔ تحقیق و آموزش تصوف در تاجیکستان زیاده از سی تا چهل سال نیست، زیرا در شرایط حاکمیت ایدئولوژی کمونیستی در مؤسسه‌های پژوهشی آموختن اسلام و عقاید دینی، از جمله تصوف به شیوهٔ علمی متداول نبود. دربارهٔ تصوف در بعضی پژوهش‌هایی که در تاریخ ادبیات فارسی تألیف می‌شد، توضیح و اشاره‌هایی بود؛ اما آنها هم با شرحی می‌آمد که تصوف در اصل خود هرچند یک جریان ارتجاعی و «ایده‌آلیستی» بود. اما شاعران و نویسندگان ترقی‌پروری بودند که در آثار صوفیانه خود بعضی افکار پیشقدمانه را ترغیب و تبلیغ می‌کردند.

در اوایل سال‌های سدهٔ شست یکی از فیلسوفان نامدار تاجیک، علاء‌الدین بهاء‌الدین اوف، کتابی به نام سیری در تاریخ فلسفه تاجیک:

در *(TADJIK SKOY FILOSOFII OCHERKI PO ISTORII)* تألیف نمود و در

یکی از فصلها دربارهٔ تصوف ژرف‌اندیشیهایی نموده، این جریان را همچون یک قسم

تاریخ افکار فلسفی تحقیق نمود. جسارت علاءالدین بهاءالدین اوف، که در دایره علمی تاجیکستان نفوذ کلان داشت، برای عالمان جوان تاجیک یک راهنمایی گردید و از آن سالها به بعد بسیاری از دانشمندان جوان تاجیک که به آموزش و پژوهش افکار فلسفی و تاریخ فلسفه شرق، کمر همت بستند، در آموختن و تحقیق تصوف نیز کوشش و زحمت زیادی به خرج دادند. در ظرف ۲۵-۲۰ سال اخیر یک سلسله آثاری پیدا شد که در آن تاریخ فلسفه و تصوف، احوال و آثار عارفان بزرگ، مورد تدقیق و تحقیق قرار گرفت، که اکثر آثار فیلسوفان تاجیک به زبان روسی تألیف شده است. سبب این بود که بسیاری از این علمای جوان در مسکو تحصیل کرده و آثار علمی خود را همانجا نوشته‌اند. از طرف دیگر، فیلسوفان تاجیک به واسطه دایره وسیع زبان روسی آثار علمی خود را به زبان روسی می‌نوشتند.

این است عمده‌ترین آثار دانشمندان تاجیک که در آن تاریخ تصوف احوال و آثار متصوفان بزرگ مورد آموزش و پژوهش قرار گرفته است. ما محتویات مختصر آثار فیلسوفان تاجیک را به ترتیب تاریخ نشرشان ذکر می‌کنیم.

۱

NOZIRJON KULMATOV

ETICHESKIYE VZGLYADI SAADI

ناظر جان قولمت اوف (عرب زاده)، افکار اخلاقی سعدی شیرازی، دوشنبه، سال ۱۹۶۷، ۱۲۷ ص.

این اثر هر چند به مسائل اخلاقی در آثار سعدی تخصیص شده است، اما این موضوع، در پیوند با نکته‌های فلسفه شرق و خصوصاً در ارتباط با تصوف تحقیق شده است. چنین است فصلهای کتاب:

— احوال و آثار سعدی؛ — محیط زندگی و تشکل عقاید اخلاقی سعدی؛ — هومانیزم (HUMANISM) سعدی؛ — عدالت؛ — قناعت؛ — قواعد معاملات مردم.

MUSO RADJABOV

ABDURAKHM^AN JAMII. TADJIKSKAYA FILOSOFIYA 15 VEKA,
DUSHANBE, 1968, 318P.

موسی رجب‌اوف، عبدالرحمان جامی و فلسفه تاجیک در قرن ۱۵ (میلادی)،
دوشنبه، ۱۹۶۸، ۳۱۸ص.

مؤلف کتاب شادروان موسی رجب‌اوف (سال وفات ۱۹۹۷) این کتاب را برای
دریافت عنوان علمی دکتری نوشته است. این کتابی است که در آن در نهایت تفصیل،
جهان‌بینی عبدالرحمان جامی در پیوند با افکار فلسفی عصر ۱۵ میلادی در شرق بیان
شده است. کتاب از بابهای زیر تشکیل شده است:

– شرح وضع سیاسی و اجتماعی زمان زندگی عبدالرحمان جامی؛ – روزگار و آثار
عبدالرحمان جامی و مبدأ و منشأ اندیشه‌های فلسفی جامی؛ – وحدت وجود و شرح بیان
آن در آثار جامی؛ – عبدالرحمان جامی، نظر و مناسبت او به تصوف؛ – موضوع عشق در
آثار منظوم و مثنوی جامی؛ – اندیشه‌های انسان‌دوستی (HUMA NISM) در آثار
عبدالرحمن جامی؛ – عبدالرحمان جامی و مسائل اخلاقی؛ – افکار جمال‌شناسی
(AESTHETICS) عبدالرحمان جامی؛ – خاتمه.

NODIR ODILOV

MIROVOZZRENIYE DJALALIDINA RUMI, DUSHANBE, 1974. 112 P.

نادر عادل‌اوف، جهان‌بینی جلال‌الدین رومی، دوشنبه، ۱۶۷۴، ۱۱۲ص.
این نخستین کتابی است که از احوال و عقاید اجتماعی و فلسفی مولانای روم بحث
می‌کند. در مندرجات کتاب این مسأله‌ها بررسی شده است:
– محیط اجتماعی و سیاسی زمان زندگانی مولانا؛ – نگاه رومی به جهان و خدا؛
– فنا و بقا از نظر مولانا؛ – انسان و ارادت او؛ – مسأله‌های اخلاق در آثار رومی.

۴. مالدین بهادالدین اوف، که در دایرة علمی
 AHMADJAN MUHAMMADKHODJAYEV

MIROVOZZRENIYE FARIDIDDINA ATTORA, DUSHANBE, 1974, 116 P.

احمدجان محمد خواجه یوف، جهان بینی فریدالدین عطار، دوشنبه، ۱۹۷۴،
 ۱۱۶ص.

مؤلف در این کتاب پیش از آنکه از روزگار شیخ عطار بحث کند، درباره وضع
 سیاسی و فرهنگی زمان عطار، درباره متصوفان و فیلسوفان متقدم (یعنی پیش از عطار)
 اطلاعات مفصلی می دهد. سپس روزگار و آثار عطار در باب مخصوصی مورد بحث
 قرار می گیرد. یک قسم مهم این کتاب به عقاید و افکار عرفانی عطار تخصیص یافته
 است.

این قسم کتاب چند فصل است:

– خدا، جهان و انسان از نظر عطار؛ – عطار درباره طریقت عارفان؛ – عطار و
 مسأله های دین و ایمان.

مؤلف کتاب در باب سوم راجع به عقاید عطار در باب جامعه و سیاست و
 مسأله های اخلاقی شخصی و اجتماعی بحث کرده است.

۵. ETICHESKIYE VZGLYADI SAJINI

NOZIRJON KULMATOV

FAKHRIDDIN ROZI, DUSHANBE, 1980, 77 P.

ناظر جان قولمت اوف (عرب زاده)، فخرالدین رازی، دوشنبه، ۱۹۸۰، ۷۷ص.
 این کتاب بعد از سیزده سال به زبان تاجیکی به طبع رسیده است. فخرالدین رازی،

تألیف ناظر عرب زاده، دوشنبه، ۱۹۹۳، ۸۶ص.

محتویات این کتاب نه چندان کلان به این قرار است:

– فخرالدین رازی و شرح آثار او؛ – فخرالدین رازی، فیلسوف یا متکلم؛ – معمای

هستی؛ – مقولات هستی؛ – تناسب نفس و تن؛ – نظریه معرفت؛ – بحث متکلم یا

فیلسوف؛ – فلسفه اجتماعی.

در آخر کتاب، رساله سیر نفس از تألیفات فخرالدین رازی، علاوه شده است. در این کتاب هرچند اساساً مسأله‌های فلسفی بررسی می‌شود، اما چند مسأله که مؤلف از آنها بحث می‌کند، مانند نظریه معرفت، معمای هستی و ... برای روشن نمودن بعضی نکته‌های عرفانی برای محققان سودمند می‌باشد.

۶

MUSO RADJABOV

FILOSOFSKIYE I SOTSIALNO - ETI - CHESKIYE VZGLYADI AMIRA KHUSRAVA DEKHLAVI, DUSHANBE, 1982, 95 P.

موسی رجب‌اوف. افکار اجتماعی و اخلاقی امیر خسرو دهلوی، دوشنبه، ۱۹۸۲، ۹۵ ص. این کتاب به قلم استاد شادروان دکتر موسی رجب‌اوف تعلق دارد. موسی رجب‌اوف سالها در دانشگاه آموزگاری دوشنبه تدریس می‌کرد و به تاریخ فلسفه شرق و اسلام مشغول بود. وی گذشته از مشغولیت‌های تدریس، در مورد فلسفه اسلام، چند کتابی تألیف نموده است و در ضمن تحقیق مسائل فلسفی، بسیار نکته‌های تصوف را نیز بررسی نموده است.

محتویات کتاب دکتر موسی رجب‌اوف عبارت است از پژوهش و تحقیق مسائل ذیل:

- محیط عصر زندگی امیر خسرو دهلوی. در این کتاب از وضع سیاسی و اجتماعی قسم شمالی شبه قاره هند - که دین اسلام در آنجا برقرار است - بحث کرده است.
- مؤلف باب دیگر اثر خود را به شرح روزگار امیر خسرو دهلوی اختصاص داده و در پایان این فصل عنوان و مضامین مختصر آثار خسرو دهلوی را ذکر نموده است.
- دکتر رجب‌اوف راجع به افکار فلسفی امیر خسرو که در پایه اسلام قرار گرفته است، اظهار عقیده نموده و هم‌زمان تأثیر محیط علمی و فلسفی هندی را به آراء و اندیشه‌های خسرو نیز تحقیق نموده است.
- فصلی که در آن دکتر رجب‌اوف از موضوع عشق در آثار امیر خسرو بحث می‌کند، و در ضمن آن به تصوف و شرح عرفانی عشق نیز دخل نموده است.

– دو باب اخیر کتاب عبارت است از: بیان افکار و عقاید امیر خسرو دهلوی در مسائل جامعه، سیاست، ملک‌داری و اخلاق.

V

MUKHAMMADKUL KHAZRATKULOV

FILOSOFSKIYE VZGLYADI SADRIDDINA SHIRAZI, DUSHANBE, 1985, 143 P.

محمد قول حضرت قول‌اوف. افکار فلسفی صدرالدین شیرازی، دوشنبه، ۱۹۸۵، ۱۴۳ص.

این کتاب فیلسوف تاجیک حضرت قول‌اوف، نخستین اثری است که درباره صدرالدین شیرازی، معروف به ملاًصدرا، در تاجیکستان به چاپ رسیده است. حضرت قول‌اوف از این پیش، بیشتر در رشته «تاریخ تصوف» مقالات علمی تألیف نموده است. برای اهل علم تاجیک و عموماً خواننده تاجیک که از احوال و آثار ملاًصدرا بی‌خبر هستند، اثر حضرت قول‌اوف یک جهانی نوی را کشف نمود. علما و ادبای تاجیک نه تنها با احوال و آثار و عقاید و افکار فلسفی و مذهبی ملاًصدرا آشنایی پیدا کردند، بلکه راجع به وضع سیاسی و اجتماعی ایران در آخر قرن ۱۶ و اول قرن ۱۷ میلادی اطلاعات مقدماتی کسب کردند.

کتاب حضرت قول‌اوف عبارت است از سه باب: باب اول راجع به محیط سیاسی و اجتماعی جامعه ایران که در آن ملاًصدرا عمر به سر برده و آثار فلسفی و نظری خود را ایجاد نموده است، اطلاعات مختصری بیان شده است.

در باب دوم جنبه‌های مختلف جهان‌بینی ملاًصدرا، راجع به موضوع هستی مورد بررسی قرار گرفته است:

– خدا و جهان و طبیعت؛ – نظریه ضرورت و امکانات؛ – جوهر و عرض (SUBSTANCE AND ACCIDENT)؛ – ماده و شکل؛ – ماهیت و شکلهای جنبشی؛ – جان و تن.

باب دوم کتاب در تحقیق مسائل زیر است:

— معرفت؛ — معرفت جهان مادی؛ — معرفت حتی؛ — معرفت عقلی؛ — علم الهی.

۸

BOBOMUROD ISMATOV

PANTEISTICHSKAYA TRADIISIYA VTADJIKSKO - PERSIDSKOY POEZII

Q - 15 VV. DUSHANBE, 1976, 256 P.

بابامراد عصمت‌اوف، وحدت وجود و انعکاس آن در نظم فارسی قرون ۱۵ - ۹ میلادی، دوشنبه، ۱۹۷۶، ۲۵۶ ص.

مؤلف اثر شادروان بابامراد عصمت‌اوف یکی از مسائل مهم هبستگی عرفان اسلامی و نظم پارسی را در طول شش قرن از نظر گذرانیده است.

در باب اول، عصمت‌اوف محیط وزمانی را که در آن عقاید وحدت وجود عرفانی پیدا شده و در قرنهای (۱۵ - ۱۰) در نظم فارسی توسعه یافته است، تحقیق می‌کند.

در باب دوم کتاب، افکار وحدت وجود همچون تظاهرات آزاداندیشی اسلامی قرون وسطی، مورد بحث قرار گرفته است.

در باب سوم، مؤلف ظهورات آزاداندیشی را در نظم لیریکی (LYRICAL) یعنی در غزلیات شعرای فارسی از نظر گذرانیده است. در این ضمن، درباره اشعار صوفیانه منصور حلاج، باباکوهی، احمد جامی، فخرالدین عراقی، نعمت‌الله ولی و عبدالرحمان جامی بحث مفیدی صورت گرفته است.

۹

OKNAZAR KURBONMURODOV

ESTETICHESKAYA DOKTRINA SUFIZMA, DUSHANCE, 1976, 108 P.

آن‌نظر قربان مرادوف. عقاید استتیک (AESTHETICS) در تصوف، دوشنبه،

۱۹۷۶، ۱۰۸ ص.

در این اثر موضوع زیبایی و زیباپرستی از نظر اهل عرفان مورد تحقیق قرار گرفته است. مؤلف کتاب در اشعار عطار، رومی، سنایی و کتب غزالی و باخرزی توصیف و

توجه یافتن موضوع زیبایی و من جمله موسیقی را (سماع) بررسی نموده است.

۱۰

MUHAMMADQUL HAZRATQULOV

TASAWWUF. DUSHANBE, 1988, 128 P.

محمد قول حضرت قول اوف، تصوف، دوشنبه، ۱۹۸۸، ۱۲۸ص.

این کتاب برای دانشجویان دانشکده‌های ادبیات و تاریخ و علوم انسانی به زبان تاجیکی تألیف شده است. مؤلف در این کتاب به طرز ساده و روشن درباره تاریخ تصوف، در نکته‌های اساسی تصوف توقف نموده است. در مسأله نفوذ، تأثیر تصوف به ادبیات فارسی، در مسأله نظم عرفانی نیز مؤلف بیانات سودمندی برای دانشجویان آورده است.

۱۱

AKHMADJON MUKHAMMADKHOJAYEV

GNOSEOLO - GIYA SUFIZMA. DUSHANBE, 1990, 113 P.

احمدجان محمد خواجه یوف. فلسفه معرفت در تصوف، دوشنبه، ۱۹۹۰، ۱۱۳ص. در این کتاب عقاید عرفانی معرفت، در دایره افکار و تعلیمات دانشمندان تصوف نظری، تحقیق شده است. از طرف دیگر مؤلف تعلیمات معرفت عرفانی را در پیوند با فلسفه معرفت عموماً و در ارتباط با نکته‌های مکتب معرفت (GNOSTICISM) اروپایی خصوصاً تحقیق نموده است.

۱۲

AKHMADJON MUKHAMMAD KHODJAYEV

IDEOLOGIYA NAQSHBANDIZMA. DUSHANBE, 1991, 232 P.

احمدجان محمد خواجه یوف. ایدئولوژی نقشبندی، دوشنبه، ۱۹۹۱، ۲۳۲ص. این کتاب تحقیق مفصلی است درباره منشأ و تاریخ پیدایش سلسله نقشبندی در

ماوراءالنهر. کتاب پنج باب است و محتویات بابها به طرز فشرده به این قرار است:
 باب اول - محیط سیاسی و اجتماعی و منشأ و مبدأ پیدایش نقشبندیه در این جا
 اوضاع سیاسی و اجتماعی ماوراءالنهر در دوره پیش و بعد از حکمرانی تیمورلنگ
 بررسی شده است. راجع به احوال و عقاید پیش گذشتگان «بهاءالدین نقش‌بند» -
 عبدالخالق غجدوانی، خواجه علی رامیتنی و امیر کللال - معلومات بسی مفصل و مفیدی
 در این اثر مندرج است.

باب دوم - در پیدایش و انتشار مذهب نقشبندیه بحث می‌کند. در این باب احوال و
 آثار بهاءالدین نقشبند، خصوصاً راجع به «عبیدالله خواجه احرار» بحثهای مفیدی انجام
 گرفته است.

باب سوم - مربوط به تعلیمات و عقاید مکتب نقشبندیه و تحلیل آنها.
 این جا مخصوصاً مسائل تعلیمات و وحدت وجود در نقشبندیه، در مرکز تحقیق
 مؤلف قرار گرفته است. همچنین، مقام و ماهیت اجتماع، عقاید نقشبندیه در جامعه
 ماوراءالنهر و خصوصاً نفوذ آن بین مردم، بررسی شده است.
 باب چهارم - تأثیر نقشبندیه در جامعه، مسأله پیر و مرید و کرامات پیران که تحلیل
 شده است.

باب پنجم - به نفوذ و انتشار نقشبندیه در عصرهای بعدی، از جمله انتشار آن در
 شبه‌قاره هند و مقام و فعالیت «احمد سرهندی» در تبلیغ و توسعه نقشبندیه تخصیص
 کرده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱۳

OLIMOV, KAROMATULLOIH

KHORASANSKIY SUFIZM. DUSHANBE, 1994, 244 P.

کرامت‌الله عالم‌اوف، تصوف در خراسان، دوشنبه، ۱۹۹۴، ۲۹۴ ص.
 مؤلف این کتاب که بیشتر در تاریخ فلسفه شرق و عرفان اسلامی کار کرده، از
 علمای جمهوری تاجیکستان است. نامبرده در این کتاب که متأسفانه تنها به زبان روسی
 تألیف شده است، پیدایش و گسترش تصوف را در خراسان، یعنی در شرق ایران و

ماوراءالنهر از نظر می‌گذرانند. این همان تصوفی است که از غرب خلافت به ایران و سپس به خراسان و ماوراءالنهر آمده و در این جا به درجه‌ای بی‌مانند، رواج و رونق یافته بود. آقای کرامت‌الله، اینک همین مرحله‌های تاریخ و نکته‌های مهمترین تعلیمات عرفان را در آثار فلسفی و ادبی از نظر گذرانیده است.

محتویات کتاب به این قرار است:

باب اول - مبدأ و منشاء تصوف خراسان، مآخذ تاریخ تصوف خراسان در قرون ۱۰-۱۲ میلادی و عارفان بزرگ خراسان در این قرون.

باب دوم - مسائل نظری و فلسفی در تعلیمات عارفان خراسان در قرنهای (۱۰-۱۲) میلادی.

باب سوم - تعلیمات اهل تصوف در حالات و مقامات صوفیه بحث می‌کند، به‌خصوص مسائل پیر و مرید، ذکر و سماع مورد تحقیق مؤلف قرار گرفته است.

باب چهارم - عقاید اخلاقی اهل عرفان را بررسی می‌نماید. در این جا نه تنها اخلاق فردی اهل تصوف، بلکه مسأله‌های سیاست و تمدن، و اخلاق طبقه حکمران نیز از نظر مؤلف بیرون نمانده است.

در آخر کتاب فهرست کتابهایی که مؤلف در تألیف خود از آنها استفاده نموده، الحاق شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی